

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЦЕНТР ПЕРЕПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ
КВАЛІФІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ,
ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ, ДЕРЖАВНИХ
ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

Професійна програма підвищення кваліфікації
Загальна складова
Варіативна частина

ЗВ-13

Гендерні аспекти в державному управлінні

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Чернігів
2009

Гендерні аспекти в державному управлінні: Навч.-метод. посібник. / Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; Упор. Л.А. Юда. – Чернігів: ЦППК, 2009. – 22 с.

Рекомендовано до видання навчально-методичною радою Чернігівського Центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, протокол № 1 від 11 лютого 2009 р.

Навчально-методичний посібник призначений для працівників місцевих органів державної виконавчої влади, які навчаються за професійними програмами підвищення кваліфікації (модуль «Гендерні аспекти в державному управлінні»), програмами тематичних короткотермінових семінарів, викладачів Центру.

© Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, 2009

ЗМІСТ

№	Назва теми	Стор.
I.	ГЕНДЕРНІ ВІДНОСИНИ	4
1.	Історичний аспект гендеру	4
2.	Поняття гендеру та статі. Гендерні стереотипи	10
3.	Гендер і політика	14
II.	РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА НОРМАТИВНА БАЗА	18

ГЕНДЕРНІ ВІДНОСИНИ

1. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ГЕНДЕРУ

В основі традиційної системи соціалізації статі лежить так званий первинний розподіл праці між чоловіком і жінкою. Саме він визначив цілком різні умови існування представників різної статі, закріпив за чоловіками право на „зовнішню” діяльність, на засвоєння світу і панування над ним, а отже – на роль суб’єкту історії, а за жінками – право на народження і виховання дітей, на влаштування дому і побуту.

У фахівців немає жодної думки чи якихось точних даних про характер гендерної взаємодії в далекому минулому. Одні з них вважають, що часи палеоліту і неоліту – 50–20 тис. років тому – були гендерно нейтральними, тобто взаємини між чоловіками і жінками не мали на той час суспільної значущості. Інші кажуть, що на зорі історії панував матриархат. При цьому дехто визначає цей устрій як панування жінок. Інші ж вважають, що матриархат насправді передбачав партнерські відносини між чоловіками і жінками. Це партнерство начебто було зруйноване з появою і розвитком „технологій війни”, що утвердили перевагу грубої сили.

Про „соціальне партнерство” між чоловіками і жінками в доісторичні часи розповідають легенди, пересказані деякими античними авторами. „Золотий вік” гендерної гармонії описаний, наприклад, у відомій праці Гесіода „Труди і дні”. Той самий мотив домінує і в переказаній Платоном легенді про загибель Атлантиди. Платону належить переказ і іншої легенди – про „таємницю статі”, про первинну андрогінність – цілісність стародавньої людини, в якій наче б то рівною мірою вживалися обидва начала – і „чоловіче”, і „жіноче”. І про гріхопадіння цієї людини, що потягнуло за собою розпад на дві половини. Проте в давніх міфах не сказано ні слова ні про „природне” призначення чоловічої і жіночої статі, ні про ієрархічну підпорядкованість однієї статі іншій; вони говорять лише про їх взаємозв’язок – взаємозалежність.

Але це – доісторичні міфи, і багато дослідників не схильні їм довіряти. А тому доводять, що не було ні матриархату, ні архаїчного гендерного партнерства – історія людства від самого початку формувалася як історія чоловічого панування і жіночої залежності. Таке панування чоловіків над жінками і позначається поняттям „патріархат”. Саме таку точку зору поділяє, наприклад, Е. Гідденс. Він твердить: *„хоч ролі, які грають у різних культурах чоловіки й жінки, можуть суттєво відрізнятися, донині не виявлено такого суспільства, в якому жінки були б наділені більшою владою, ніж чоловіки”*. На його думку, загальна розповсюдженість патріархату зумовлена не пануванням чоловічої фізичної сили, а передовсім материнськими функціями жінок, оскільки до розповсюдження надійних засобів попередження вагітності жінки перебували цілком у полоні біологічних особливостей своєї статі. Часті пологи і постійні турботи по догляду за дітьми робили їх залежними від чоловіків, у т. ч. і в матеріальному відношенні.

В античному суспільстві панував принцип підпорядкування тілесного/жіночого начала розумному/чоловічому. Піфагор, наприклад, заявляв: *„Існує позитивний принцип, який створив порядок, світло, чоловіка, і негативний принцип, який створив хаос, сутінки і жінку”*. Арістотель, у свою чергу, роз’яснював: *„Жінка – це самка через певний брак якостей... Жіночий характер*

страждає від природної дефективності ... Жінка є лише матеріал, принцип руху забезпечений іншим, Чоловічим началом, кращим, божественним". Він називав жінку як „безсильного чоловіка” внаслідок якогось недоліку. Сократ говорив: можна вважати щастям, що ти народився чоловіком, а не жінкою. Платон твердив, що душі боягузливих і недостойних чоловіків після їх смерті переселяються в жінок.

На відміну від Спарти, де чоловіки і жінки мали майже рівні права, афінська жінка була позбавлена багатьох прав. Вона проживала на жіночій половині будинку (гінекеї), без дозволу не могла виходити з дому, тим більше без супроводу. Жінку часто називали „ойкуремою”, що означало щось середнє між знаряддям для дітородіння і річчю для догляду за господарством. До шлюбу афінянки жили в затворництві, лише зрідка виходячи з дому для участі в релігійних церемоніях. Та й після шлюбу, чим рідше показувалися жінки на людях, тим більше гордилися ними батько й чоловік.

Не вирізняється гендерною терпимістю і християнство. Все, що пов'язано з плоттю, для істинного християнина гріховне, і вмістилище гріха – жінка. Земна жінка не рівня чоловікові. Вона гріховна, як гріховна її праматір Єва. Підпорядкований стан жінки закріплено в релігійних ученнях. У християнському вченні жінка – це джерело зла, корінь усіх гріхів, „ворота, через які входить диявол”. Не випадково саме жінки становили основний контингент жертв інквізиції.

З XI століття становище жінки почало покращуватись. У період хрестових походів багато жінок залишалося без нагляду чоловіків і зіткнулися з необхідністю самостійно розпоряджатися сімейною власністю. З другого боку, „перетворенню жінки на даму” сприяв і духовний ріст самих чоловіків. Багато з них поверталися з хрестових походів не лише зі здобиччю, але й збагатившись уявленнями про життя в інших країнах, де домінувало більш гуманне ставлення до слабкої статі. З часом певну стабільність в життя жінки внесла і сама церква – шлюбні закони повністю перейшли під юрисдикцію духовенства, яке засуджувало розлучення ще більше, ніж шлюби.

Основний культ епохи Відродження – здорова жінка, яка втілює ідею плідності й материнства. Ніколи до цього кохання і красі не приділяли стільки уваги. Після тисячолітнього релігійного аскетизму Європа переживала першу сексуальну революцію.

Де-юре рівність статей у суспільстві проголосила Французька буржуазна революція (1789–1794), але фактично в більшості європейських країн існувала гендерна асиметрія в усіх сферах громадського і державного життя.

З середини XIX ст. питання про включення жінок в освітній процес стає актуальним в усій Європі, а з кінця 70-х років європейські жінки отримують доступ до вищої освіти.

У новій історії ставлення до жіночого питання в суспільстві було неоднозначним. На противагу ідеологам фемінізму, що зароджувався у другій половині XIX ст., А. Шопенгауер, Ф. Ніцше стверджували, що природа обдарувала жінку лише брехливістю, схильністю до зрад, невдячності тощо. Жінка мусить мати хазяїна. Вольтер писав: „Жінка – це людська істота, яка одягається, балакає і роздягається”.

В українському суспільстві жінка традиційно відігравала велику роль.

Її образ втілений для нас в легендах про Велику Матір, про Богиню Берегиню, Богиню Мокош, Оранту – прародительку роду людського, богиню родючості, про Заступницю, Покровительку, в символі найвищого й світлого – Богоматері.

Тисячі років жінки творять, зцілюють людей своєю добротою. Вони не тільки були дружинами високопоставлених чиновників із українських князівських родів, шляхти, козацької старшини, а й самі були політиками, ученими, митцями. Мало того, в історії України немало з них в культурно-освітній, політичній і навіть військовій діяльності не тільки не поступалися чоловікам, а й перевершували їх. Але завжди на різних життєвих шляхах і перехрестях українська жінка стояла на боці милосердя, несла велику любов і сімейне тепло.

Помітний слід в історії залишила рівноапостольна київська княгиня Ольга, яка заклала традиції українського державотворення. Однією з найвидатніших жінок свого часу була донька Ярослава Мудрого – Анна, яка стала королевою Франції. На французьку землю вона принесла дух культури і освіти, що панував у Києві. Анна здобула велику повагу серед придворних і мала ставити свій підпис поряд із підписом короля на державних паперах.

Український народ шанує в віках Ярославну (жінку Чернігівського князя Ігоря Святославича, який очолив похід проти половців у 1185 році). Героїня “Слова о полку Ігоревім” уособлювала в собі не тільки високу культуру, а й безмежну сердечність і чуйність.

Українські жінки завжди відзначалися силою духу й характеру, служили народові, засновували школи і бібліотеки. Янка-Іванна, Предслава Полоцька, Предслава Чернігівська стали засновницями дівочих шкіл в українських монастирях у XI – XII ст. Так, онука Ярослава Мудрого Анна (Янка-Іванна) заснувала при Київському Андріївському монастирі жіночу школу, якою керувала впродовж 26 років. Це була перша жіноча школа не лише в Київській Русі, а і у всій Європі.

В часи княжих усобиць, монголо-татарського лихоліття, найтяжчих випробувань для нашого народу жінки стали поряд з чоловіками.

За литовсько-руської доби правне становище жінки нормували Литовські Статути. Нарівні з чоловіками жінка мала правну дієздатність.

Зі смертю чоловіка вона ставала главою сім’ї. Вдова передавала господарство сину лише зі старістю. І за життя чоловіка дружина часто брала участь у його справах.

Українські жінки із шляхетської верстви підтримували церкву і рідну культуру. Так, коштом княгині Анастасії Ольшанської було перекладено Пересопницьке Євангеліє. Гальшка гулевичівна Лозка віддала свій маєток на користь Київської братської школи при Богоявленському монастирі. Меценатками інших монастирів були княгиня Раїна Вишневецька, княгині Олена і Софія Чарторійські, Ганна Гойська.

Помітно зріс авторитет української жінки за козацької доби. Історія зберегла ім’я Ганни Золотаренко – дружини Богдана Хмельницького. Жінка фастівського полковника Семена Палія вела дипломатичні переговори. МАТ гетьмана України Івана Мазепи Марія Магдалена стала покровителькою християнської церкви і ігуменею Фролово-Вознесенського монастиря у Києві.

Проста українська жінка завжди була господинею в домі, “сірим кардиналом”, що непомітно “правив” родиною. Саме в цій ролі вона “не відчувала кризи

ідентичності”, їй не потрібно було боротися за свої права (Марта Богачевська-Хом’як). Таке становище жінки відбилося в народній мудрості, яка стверджує, що чоловік у домі – голова, а жінка – шия; куди вона захоче повернути чоловіка, туди він і буде дивитися.

Однак не потрібно ідеалізувати ці стосунки, так само як і широту влади жінок. Вочевидь, окремі жінки могли бути радниками своїх чоловіків з найширшого кола питань. Але пересічно їхня *влада обмежувалась сімейними справами*. Українська жінка *не була рабинєю, однак не була вона й вільною у сучасному значенні слова*.

Жінка могла займати *шановане, але чітко відведене їй місце*. Повага до неї не тільки не стверджувала рівність та рівновартість жінки й чоловіка, але й підкреслювала її *специфічні функції* у розподілі сімейних та суспільних обов’язків і царин діяльності.

Заклики до зміни життя жінок зазвучали в Україні, як і в усій Російській Імперії, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Жіночий рух в Україні розвивався певною мірою під впливом загальноєвропейського.

Французька буржуазна революція поклала початок історії організованого жіночого руху. Його продовжили жінки Англії, США, Німеччини, Скандинавських країн. Головне питання, з якого вони розпочали свою діяльність, було пов’язане з боротьбою за надання жінкам виборчих прав. Цей рух розпочався у середині ХІХ століття в Англії і отримав назву “суфражизм” (від англійського *suffrage* – право голосу).

В середині ХІХ ст. серед жінок була дуже поширена ідея емансипації, яка в ті часи взагалі була популярна в інтелектуальному середовищі. В цю ж діяльність включилась ціла плеяда українських громадських, наукових та творчих діячок ХІХ ст., таких як Марко Вовчок, Людмила Драгоманова, Олександра Єфименко, Олена Пчліка та інші.

В процесі українського відродження ХІХ ст. жінки відіграли поважну роль як письменниці акторки, культурні діячки. Боротьба за вільний доступ до високої освіти, політичну рівноправність з чоловіками становила головний зміст жіночого руху за емансипацію й урівноправнення з чоловіками в професійному, суспільному й політичному житті.

Фемінізм в Наддніпрянській Україні поширювався в своїй гуманістичній версії і ніколи не впадав в крайність на зразок оголошення “війни статей”. Фемінізм став частиною національно-визвольної боротьби.

Найвпливовішою була ліберально-демократична течія жіночого руху, представники якої зосередили свої зусилля на розвитку середньої та професійної освіти жінок, за право на вищу освіту. У середині ХІХ ст. Уряд вимушений був розпочати реформу жіночої освіти. У 1860 р. здобуто можливість вступу жінкам до університету. В цьому напрямку працювало перше жіноче товариство в Україні “Общество помощи высшему женскому образованию» в Харкові.

Поважним здобутком було заснування Вищих Жіночих Курсів у Києві (1878) й Харкові (1880) і першого українського жіночого гуртка (1884), який очолила О.Доброграєва. Українські жінки брали також участь в народницькому русі та в заснуванні недільних шкіл (Х.Алчевська).

Водночас поширюються традиції благодійності. Жінки-благодійниці на власний кошт будували церкви і жертвували величезні гроші монастирям, опікували хворих (

Одеське, полтавське, житомирське, катеринославське, київське, Чернігівське благодійні товариства, Жіноче товариство допомоги бідним породіллям Одеси, харківське товариство опіки малолітніх сиріт та ін.).

У цей же час поширюється рух “самодопомоги”. Прагнення жінок до самостійного існування було реалізоване Марією Олександрівною Вілінською (Марко Вовчок), яка створила товариство жінок-перекладачок. Поширюються товариства взаємодопомоги виховательок і вчительок. Ці товариства надавали моральну і матеріальну допомогу своїм членам, поступово стали виконувати функції захисту їх прав.

1884 рік вважається роком народження організованого жіночого руху в Україні. Його очолила видатна українська громадська діячка, лідер західноукраїнського жіночого руху, основоположник українського фемінізму – Наталія Озаркевич - Кобринська. Саме вона однією з перших поставила питання про потребу докорінної зміни підходу до загальних категорій світосприймання для належного розуміння ролі жінок. Тобто вона першою підняла гендерні проблеми, випередивши в цьому питанні західних жінок.

Визначною подією в історії жіночого руху був Перший Всеросійський жіночий з'їзд, який відбувся 16 грудня 1908 р. в Санкт-Петербурзі. 10 березня 1909 року був заснований Київський жіночий клуб, членами якого стали: А.Плятет, С.Рутковська, Л.Загорська. На початку ХХ ст. в Україні функціонувало декілька жіночих організацій на кшталт “Жіночої громади” та “Товариства захисту працюючих жінок” у Києві.

Під час війни 1914 – 1918 рр. і українських визвольних змагань організована жіноча діяльність була тісно пов'язана з актуальними національно-суспільними потребами. У воєнні роки жіноцтво взяло активну участь в харитативній і санітарній праці. У Києві та інших містах українські жінки працювали в “Обществі допомоги беженцям”, допомагаючи втікачам, закладникам полоненим. Київський Український клуб перетворено на шпиталь, у якому працювали українські жінки, ведучи одночасно національно-виховну роботу серед поранених.

Революція 1917 року втягнула ряд жінок до політичної і громадської діяльності. До Української Центральної Ради увійшло 11 жінок. Разом з Л.Старицькою - Черняхівською працювали З.Мірна, С.Русова, М.Грушевська, О.Стешенко. У вересні 1917 року у Києві відбувся жіночий з'їзд, на якому засновано Український жіночий союз; в 1918 році виходив “Жіночий Вісник”

С.Русова у Кам'янці-Подільському організувала Українську жіночу національну Раду, була обрана першою головою цієї Ради. Делегати національної жіночої Ради брали участь у конгресах Міжнародної Жіночої Ради (Осло, 1920) і Міжнародного Жіночого Союзу (Женева), а 1921 в конгресі Міжнародної Ліги Миру і Свободи (Відень). Рада існувала майже 20 років, до 1937 року і сприяла національному й духовному єднанню українського жіноцтва.

У період між двома світовими війнами український жіночий рух розвивався у двох напрямках: серед українців, які жили поза межами України, та жіночі ради і “жінвідділи”, при радянських партійних організаціях, за місцем роботи, чи за місцем проживання. Діяльність радянських жіночих рад була спрямована на боротьбу з неписьменністю. Жіночі ради почали діяти на території всіх українських губерній, вони тісно співпрацювали з профспілками – вели оздоровлення жінок і дітей,

контролювали роботу дитячих установ, проводили виїзні засідання рад на підприємствах, де керівники не дбали про поліпшення умов праці жінок.

Радянські жінки наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. підтримали діяльність міжнародних жіночих соціалістичних і комуністичних організацій. У 1920 році Комуністичний інтернаціонал створив в своїй структурі спеціальний керівний центр по роботі серед жінок – Міжнародний жіночий секретаріат, який очолила Клара Цеткін.

Прогресивні жінки та жіночі організації, відчуваючи реальну загрозу розповсюдження фашизму, формують демократичний антифашистський рух. На Всесвітньому конгресі жінок, який проходив в Парижі у серпні 1934 року, було створено Всесвітній жіночий комітет проти війни і фашизму. Конгрес був досить представницьким, в його роботі приймали участь майже 1100 делегаток із Франції, Іспанії, Великобританії, СРСР, США, Швеції та інші. Тобто вже реально почав формуватися міжнародний жіночий рух.

У період Другої світової війни нарівні з чоловіками жінки воюючих держав брали участь в русі Опору проти фашистських окупантів. В авангарді цього руху були радянські жінки.

У драматичні дні вересня 1941 р. радянські жінки приймають звернення до жінок всього світу щодо створення єдиного фронту боротьби проти гітлеризму. В радянському Союзі був створений Антифашистський комітет радянських жінок, який провів величезної ваги роботу щодо мобілізації жінок для роботи в тилу і участі у фронтових подіях.

В ході Другої світової війни склалась певна єдність жінок – демократок різних країн, яку необхідно було організаційно оформити і спрямувати на подальшу боротьбу проти фашизму та за соціальні і економічні права жінок. Радянські жінки на рівні з представницями інших країн беруть участь у першому конгресі Союзу французьких жінок (червень 1945 р.), де було створено ініціативний комітет для створення міжнародної жіночої організації. На міжнародному конгресі жінок (Париж) 1 грудня 1945 р. була створена Міжнародна демократична федерація жінок (МДФЖ) із штаб-квартирою в Берліні. У склад увійшли представники 181 жіночої організації із 42 країн світу.

Міжнародна демократична федерація жінок (МДФЖ) проводила конгреси, конференції, практичне вивчення стану справ у різних країнах з питань становища жінок, з 1945 року співробітничала з функціональною комісією з питань становища жінок ООН.

Конгрес МДФЖ, який проходив у Будапешті (1948 р.), особливу увагу приділив вимогам прийняття трудового законодавства, яке б ставило в рівні умови чоловіків і жінок. МДФЖ стала впливовою інституцією міжнародного співтовариства і на кінець 50-х років об'єднувала 80 країн світу.

У зв'язку із зростанням напруги у міжнародних відносинах у 60-х роках, МДФЖ веде підготовку до Всесвітнього конгресу жінок, який відбувся у червні 1963 року у Москві. Поряд із питаннями боротьби жінок за мир, роззброєння та національне визволення розглядаються проблеми про права жінок в суспільстві та сім'ї, охорона здоров'я, виховання та освіта дітей і молоді. У зверненні до жінок світу було висловлено головне завдання жіночого демократичного руху: домогтися рівності прав і обов'язків для чоловіків і жінок, створення таких умов, при яких

жінка буде мати змогу разом із чоловіками приймати участь у всіх сферах життя суспільства.

МДФЖ на своїх наступних конгресах і у своїх документах проводить роботу з підтримки прав жінок, які вже визначені національними законодавствами країн світу.

Радянський уряд і жіночі ради підтримують більшість документів МДФЖ та міжнародні правові акти ООН, такі як: “Декларацію прав дитини” (1959р.), “Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок” (1967 р.), “Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок” (1979 р.). 1975 рік ООН проголосила Міжнародним роком жінки під девізом “Рівність – розвиток – мир”. Це було свідченням визначення ролі жінки у сучасному світі і підтвердженням про існування проблем її нерівноправного становища, а також необхідності ліквідації різних форм дискримінації.

Генеральна Асамблея ООН оголошувала 1975 і 1985 роки – роками жінки і 1975 – 1985 – десятиріччям жінки, в 1979 році Прийнята Конвенція ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок”.

В СРСР розповсюджувався міф про успішне й повністю вирішене жіноче питання. Частина декларацій про ідеали справедливості вдалося реалізувати. Це стосується, перш за все, ліквідації тотальної неписьменності серед жінок, їх професійної підготовки, активного залучення до виробництва. Все це, безумовно, є позитивним стосовно статусу жінок у суспільстві. Але, це не привело до гендерної рівності. Дана проблема потребує подальшого вивчення, аналізу і творчого розвитку.

2. ПОНЯТТЯ ГЕНДЕРУ ТА СТАТІ. ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ

ГЕНДЕР — *поняття, що увійшло у вжиток із соціології і визначає: соціальну статі людини* на відміну від біологічної статі,

її соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості кожної статі в:

- освіті,
- професійній діяльності,
- доступі до влади,
- сімейній ролі та репродуктивній поведінці

і є одним із базових вимірів соціальної структури суспільства.

Ще одне значення:

ГЕНДЕР — *соціальна особливість статі людини на відміну від біологічної статі (sex), соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості людини - чоловіка і жінки — в усіх сферах життєдіяльності.*

У літературі існує декілька концепцій гендера. Це обумовлено як відносною "молодістю" гендерного підходу (перші наукові праці з'явилися близько двадцяти років тому), так і складністю самого феномена.

Для всіх них базовим положенням є розрізнення понять статі (sex) і гендер (gender).

СТАТЬ - це термін, що означає ті анатомо-біологічні особливості людей (в основному - в репродуктивній системі), на основі яких люди визначаються як чоловіки або жінки. Його слід вживати тільки стосовно характеристик і поведінки, які впливають безпосередньо з біологічних відмінностей між чоловіками і жінками.

ГЕНДЕР — це складний соціокультурний конструкт, який відображає відмінності між чоловіками і жінками в:

- ролях,
- поведінці,
- ментальних і емоційних характеристиках.

У рамках цього підходу гендер розуміється як організована модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, яка не тільки характеризує їх спілкування і взаємодію в сім'ї, а й визначає їхні соціальні відносини в основних інституціях суспільства.

Гендер, таким чином, трактується як один із базових вимірів соціальної структури суспільства, який разом з іншими соціально-демографічними і культурними характеристиками (раса, клас, вік) організує соціальну систему.

В багатьох суспільствах жінок і чоловіків не тільки сприймають, але й оцінюють по-різному, обґрунтовуючи це гендерними особливостями і різницею в здібностях, відмінностями у розподілі влади між ними.

Гендер конструюється через певну систему соціалізації, розподілу праці й культурні норми, ролі і стереотипи, що існують у суспільстві.

Вони певною мірою визначають психологічні якості, здібності, види діяльності, професії людей залежно від їхньої біологічної статі.

При цьому гендерні ролі і норми не мають універсального змісту і значно розрізняються в різних суспільствах. У цьому розумінні бути чоловіком або жінкою означає зовсім не володіння певними природними якостями, а виконання певної ролі.

В сучасних соціальних і гуманітарних дослідженнях гендер використовується не як незмінна і універсальна конструкція. Поняття гендер означає не річ або предмет, не багато речей або предметів, а комплексне переплетіння стосунків і процесів.

Сукупність характеристик, ролей та моделей поведінки, які розділяють жінок та чоловіків і обумовлені не біологічно, а соціальне і культурно.

СТАТЬ — біологічно обумовлена характеристика, тоді як

ГЕНДЕР має соціальну природу, є продуктом соціально-культурних норм та очікувань.

Такі характеристики змінюються з часом та залежно від країни і культурного середовища. Концепції гендеру стосуються не тільки жінок або чоловіків, але й відносин, що складаються між ними. Гендерні відносини постійно переглядаються, а отже змінюються політичні, економічні, соціальні та культурні умови зовнішнього середовища на локальному, національному та міжнародному рівнях.

Гендерна чутливість — один із критеріїв оцінки планування змін, проектів, методів дослідження й аналізу. Зміни, що плануються, методи, чутливі в гендерному відношенні, якщо вони враховують існуюче становище жінок і чоловіків, не погіршують становище жінок і чоловіків, сприяють встановленню гендерного балансу.

Гендерні ролі — зразки поведінки жінок і чоловіків, які ґрунтуються на традиційних очікуваннях, пов'язаних з їхньою статтю, а також сукупність загальноприйнятих, з точки зору культури, норм і правил поведінки, які

закріплюються за людьми в конкретній ситуації. Гендерні ролі різняться в суспільствах із різною культурою і змінюються з часом.

Як же зрозуміти, де гендерні відмінності між людьми, а де статеві?

Біологічна статя і її функції не змінюються в категоріях "час-простір", тоді як гендер і його настанови змінюються.

І дві тисячі років тому жінки народжували дітей і, вигодовували їх грудьми; у Японії, в Україні чи Америці — всюди чоловік залишався чоловіком з усіма його статевими ознаками і функціями.

Отож, це — *статеві відмінності між людьми*.

Гендерні відмінності.

Сто років тому деякі вчені з повною серйозністю дискутували, чи можуть жінки вивчати математику, і приходили до висновку, що вища освіта не дасть змоги жінці народжувати дітей. А сьогодні в Україні більшість людей із вищою освітою — жінки. І нічого, небо не впало на землю, так само як і від того, що жінки вдягли штани, успішно займаються політикою і бізнесом, що було б неможливо пару сотень років тому.

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ - набір загальноприйнятих норм і суджень, які стосуються існуючого становища чоловіків і жінок, норм їхньої поведінки, мотивів і потреб. Гендерні стереотипи закріплюють існуючі гендерні розбіжності і стають перепорою до змін стану справ в сфері гендерних відносин.

Звичайно, підставою гендерної нерівності є те, що ми живемо у суспільстві, де існує нерівність, ієрархія відносин:

- керівники/підлеглі;
- бідні/багаті;
- сильні/слабкі.

Тому суспільство вважає, що існує право сильного чинити насильство, дискримінувати права одного над іншим (найчастіше сильного над слабим) І, враховуючи встановлені патріархальним устроєм стереотипи суспільства, має місце і досить розповсюджене явище як-то гендерна нерівність та дискримінація.

Гендерні стереотипи — сформовані цінностями і установками, що засвоєні з раннього віку, вони соціальними коренями гендерної нерівності в суспільстві.

Гендерні стереотипи суспільства починають проявлятися із самого раннього дитинства під час розподілу та нав'язування стереотипних соціостатевих ролей.

- Формування стереотипів:
- Дитина бачить розподіл ролей (мама займається хатньою роботою);
- Д/с (казки, куточок для дівчаток і для хлопців);
- Школа (буквар)

Ці соціостатеві (гендерні) ролі чоловіка або жінки нав'язуються:

- через одяг і поведінку (змалечку у дітей вже різний одяг, різні іграшки, потім - різні обов'язки в родині);
- через формування різних психологічних якостей (сім'я і школа заохочують розвиток одних якостей і притлумлюють інші, залежно від того, хлопчик це чи дівчинка);
- через розвиток здібностей дівчат і юнаків у визначеному напрямку;

- через настанови чоловікам і жінкам займатися різними видами діяльності, мати різні професії і т.д.

У такий спосіб виникає поняття **традиційної чоловічої і традиційної жіночої гендерної ролі**.

ТАК ФОРМУЮТЬСЯ ВІДМІННОСТІ М/Д СТАТЯМИ.

На жаль. у різних державах жінки сьогодні по-різному можуть себе реалізувати. Є величезна різниця між становищем жінки в Україні і, скажімо, в Афганістані. Отже такі відмінності у суспільному становищі жінок і чоловіків залежно від країни та сторіччя зветься **гендерними відмінностями**.

Відтак, патріархальність устрою суспільства, певні гендерні стереотипи призводить до того, що надалі чітко вкоріняється думка про те, що жінка — берегиня домашнього вогнища, а чоловік — годувальник сім'ї.

Тому на жінку лягає більше відповідальності за виховання дітей та виконання домашньої роботи.

Чому гендерні стереотипи є шкідливими ?

Ми уніфікуємо чоловіків і жінок, що призводить до обмеження розуміння і сприйняття окремої особистості.

Через гендерні стереотипи ми потрапляємо в пастку помилкових висновків, вважаючи статеві відмінності більш істотними і вагомими, ніж індивідуальні, особистісні.

Такі суспільні міфи свідомості є шкідливими, адже вони не дають людям можливості реалізувати свій багатий людський потенціал.

Вони обмежують права людини і ведуть до **гендерної дискримінації** — **порушення прав людини за статевою ознакою**. Особливо страждають права жінки, тому що не реалізується право її вільного вибору: ким бути, як будувати своє життя, що в ньому — вважати найголовнішим.

Гендерний стереотип підтримує **міф**, традиційну суспільну думку про те, що головне призначення жінки — подобатися чоловікові, бути матір'ю, хатньою господинею, хоча існують жінки, для яких робота і професійна кар'єра така ж велика цінність, як для чоловіків. Але жінку змушують приносити свій талант, розум і енергію на вівтар сімейного життя. Суспільство нав'язує думку про ідеальний образ жінки в сім'ї, її поведінку, змушуючи жінку пристосовуватися до родинного життя шляхом пригнічення свого «я».

Чи означає це, що жінка повинна категорично відмовитися від сім'ї на користь роботи і кар'єри?

Звичайно, ні. Мова йде про те, що жінку позбавляють вільного вибору, який вона, як вільна особистість, у правовій державі має право виявити — в тому числі на користь материнства і виховання дітей. Це повинно бути її вибором: робити "кар'єру чи віддавати весь свій час сім'ї. Між тим суспільна думка жорстко нав'язує упередження, що жінка може бути щаслива, тільки реалізувавши себе як мати, що жінка не може бути гарною керівницею, бізнес-леді, політиком.

3. ГЕНДЕР І ПОЛІТИКА

Політична нерівність статей – це нерівномірність, дисбаланс у становищі жінки й чоловіка при їх політичному волевиявленні та прийнятті політичних рішень. Тому при політичному волевиявленні слід враховувати гендерний підхід. Під егідою ООН розроблене *Практичне керівництво щодо впровадження гендерного підходу*, яке визначає **12 ступенів впровадження гендерного компонента при прийнятті політичних рішень, що передбачає:**

- гендерний підхід до складу учасників, які розробляють рішення на політичному рівні;
- гендерний підхід до програми, в якій розкривається суть питання;
- гендерний підхід до досягнення рівноправності, що вказує на поставлену мету;
- відбиття реальної гендерної ситуації, розкриття наявної інформації про неї;
- знання питання: дослідження й аналіз;
- розроблення стратегії й визначення заходів у рамках певного проекту з урахування гендерного інтересу;
- аргументи на підтримку гендерного підходу;
- реалізація проекту і звітність з позицій гендерного підходу;
- постійний контроль за перебігом подій з позицій гендерного підходу;
- оцінювання досягнень у сфері гендеру;
- конкретизація й уточнення гендерної програми – погляд на суть питання;
- взаємодія в інтересах зміцнення позицій гендерного підходу.

Ці 12 ступенів – єдиний цикл врахування гендерного компонента в прийнятті політичних рішень у будь-якій сфері життєдіяльності.

Державне забезпечення рівних можливостей для чоловіків і жінок - стратегічне й практичне спрямування діяльності державних структур на створення умов у всіх сферах суспільного життя для самоутвердження чоловіків і жінок як рівних перед законом та рівноправних у самоорганізації й самозабезпеченні ними власних потреб та інтересів.

Державне забезпечення гендерної рівності в суспільстві відбувається через формування державної Гендерної політики й створення державних механізмів її втілення.

Формування державної гендерної політики – це участь у роботі державних структур, діяльність яких спрямована на вироблення стратегій і відповідних до них політик гендерних перетворень, забезпечення рівних прав, свобод і можливостей для жінок та чоловіків, утвердження принципів гендерної демократії в реальному житті й формування гендерної культури в суспільстві.

Державний механізм забезпечення гендерної рівності. Забезпечення втілення сформованої гендерної політики передбачає наявність системи державних інститутів, компетенція і діяльність яких спрямовані на втілення Гендерних стратегій та утвердження в реальній практиці гендерної демократії. Всі ці інститути взаємопов'язані метою та злагодженістю дій, і за наукової організації й управління діють як механізм.

Державний механізм забезпечення гендерної рівності - це система взаємопов'язаних і системно дійових державних інститутів, компетенція і діяльність яких спрямовані на втілення гендерних стратегій та утвердження в реальній

практиці гендерної демократії відповідно до історично набутої гендерної культури суспільства.

Державні інститути можуть бути різні за формою. Але без цих організаційно та юридично оформлених структур гендерна політика не має механізмів здійснення та цілеспрямованої реалізації.

Процес ухвалення законів про гендерну рівність у країнах різного рівня розвитку, різної історичної долі й темпів перетворень є й формою відпрацювання національних механізмів утвердження гендерної рівності. Ці механізми постійно вдосконалюються.

Гендерна державна політика здійснюється через певну систему взаємопов'язаних державних органів, що діють як механізм. Усі органи діють результативно, якщо мають чітко визначену компетенцію щодо гендерного компонента своєї діяльності. Це є ефективною умовою їх функціонування. Така компетенція охоплює: вироблення гендерної політики по горизонталі та вертикалі; координацію дій, спрямованих на впровадження гендерних принципів у законодавство, державну політику, програми й проекти; зібрання й поширення дисаггегованих даних та інформації з гендеру для планування цілей, контролю й оцінювання діяльності; моніторинг впливу програм і політики на гендерну рівність; підтримку гендерного навчання на всіх рівнях і розвиток методів і засобів оцінювання впливу гендеру, а також розвиток основних принципів гендерного навчання й гендерного контролю над усіма діями уряду; організація інформаційних кампаній з метою зосередження громадської думки на гендерних проблемах тощо. Компетенція названих структур передбачає чітко виписану відповідальність за впровадження і просування гендерних підходів.

Гендерна мета по-різному формулюється в законодавстві різних країн, проте зводиться до спільного: створення суспільства гендерної рівності, формування державної політики, орієнтованої на Гендерну перспективу, впровадження в суспільстві рівних прав і можливостей, принципу недискримінації, створення умов справедливості, свободи для вільного й повноцінного самовираження та самореалізації особистості жінки і чоловіка. Визначення мети потребує чіткого її розуміння, тому важливим є усвідомлення того, що стоїть за кожним складником такої мети. Проте всі складники підкорені одному - створенню суспільства гендерної рівності.

Гендерний зміст прогресивної діяльності політичної партії визначається:

- місцем і роллю гендерної політики в системі обраних нею політичних пріоритетів і політичних методів її здійснення;
- гендерно збалансованою структурою членства або прагненням до цього у разі гендерної віддаленості та побудовою своєї внутрішньої діяльності на гендерно збалансованих засадах;
- прагненням і здатністю долати гендерну суперечливість, що характеризуються намаганням внести зміни в соціальне буття суспільства й держави - з одного боку, а з другого - неприйняттям нового, прогресивного, зокрема і в гендерних відносинах, гендерній культурі, гендерній демократії, без чого неможливе сучасне соціальне новотворення. Партії, які не здатні сприймати новий гендерний підхід у діяльності

та впливі на різні сфери соціального буття, стоять ближче до громадських організацій, ніж до класичних політичних партій нового часу;

- масштабною впливу на формування та функціонування гендерного компонента в діяльності державних структур, долання її маскулінного характеру й змісту, який стримує викорінення всіх форм дискримінації щодо статей, особливо щодо жінок;
- активним сприйняттям міжнародних норм і рекомендацій міжнародних структур щодо важливості й необхідності гендерних перетворень у сучасних умовах;
- активним надбанням, осмисленням і засвоєнням досвіду діяльності політичних партій передових країн щодо гендерних перетворень;
- активною участю в гендерних перетвореннях, реформуванні всіх сфер соціального життя з урахуванням гендерного підходу, оскільки сучасне управління може бути ефективним тільки на основі постійного здобуття сучасних знань, зокрема й знань про гендерну рівність.

Підтримка виборців для партій, є важливим показником їхнього впливу та загальносуспільного авторитету, їх еволюційного зростання. Підтримка політичних партій кандидатів у депутати до парламенту на виборах стає дедалі вирішальним чинником у виборчому процесі. Особливо важливою така підтримка стає для жінки, яку обирають.

Урядові структури забезпечення гендерної рівності. Світова практика державного управління гендерними процесами засвідчує велику різноманітність його форм у різних країнах світу. Забезпечення рівності статей на урядовому рівні здійснюється через різні структури, створені кабінетами - міністрів в кінці ХХ - початку ХХІ ст.ст. Серед них такі найтиповіші:

- розширення повноважень прем'єр-міністра з питань Гендеру. Створення при ньому посади радника з гендерних питань;
- структури з питань рівності статей, підпорядковані без посередньо прем'єр-міністрові;
- покладання відповідальності за гендерні питання на віце-прем'єр-міністра;
- тимчасові комітети, комісії або робочі групи з гендерних питань при урядах;
- постійні інституційні органи з питань забезпечення рівності статей;
- спеціалізоване міністерство рівних прав і можливостей;
- спеціальні відділи, комітети, ради, служби з питань рівності Кабінету Міністрів;
- спеціалізовані відділи, служби з рівних прав і можливостей як структури при окремих міністерствах;
- міжміністерські органи.

Останніми десятиліттями компетенція уряду багатьох країн світу розширилась за рахунок питань із забезпечення гендерної рівності. Проблеми гендерної рівності все більше стають у центрі уваги перших осіб виконавчої влади держав і всієї управлінської системи. Це виражено в прийнятті в країнах національних планів щодо забезпечення гендерної рівності. *Національний план дій* - це прийнятий владними структурами документ, в якому окреслено систему намірів, заходів і зобов'язань державних та громадських структур щодо виявлення форм гендерної активності й вчення певних дій, спрямованих на досягнення за вказаний період гендерних цілей.

Національні плани дій узагальнюють всю систему планування в країнах - охоплюють регіональні, місцеві плани з питань рівності. Там усе більше

наголошується на створенні механізму державного й громадського забезпечення гендерної рівності. Їх створюють на тривалий час, розраховуючи на гендерні перспективи.

Національні плани дій з гендерної рівності є певним узагальненням подібних галузевих. Такими документами є Плани діяльності конкретних міністерств або галузей з пріоритетних напрямків і стратегій щодо гендерного розвитку. В такому плані відбито конкретні гендерні цілі, завдання, перспективи й індикатори успіху.

Проблема нерівності статей у системі галузевого управління залишається актуальною на світовому рівні й на рівні національних суспільств. Актуальне також створення структур, які б аналізували й аргументували необхідність здійснення кадрової революції, відстежували б здійснення гендерних перетворень.

У країнах перехідного типу панівним є нехтування гендерним підходом при формуванні міністерств.

Система державного регулювання гендерними перетвореннями потребувала створення *спеціального цільового механізму* управління гендерними процесами. На рубежі тисячоліть відбувається процес *створення міністерств з рівних прав і можливостей* у різних країнах світу. Виникнення таких міністерств, наявність у них мандату й необхідних ресурсів багато в чому залежить від волевиявлення урядів, їх готовності до гендерних перетворень, розвиненості гендерного світогляду, сформованості гендерної культури.

Місцеві структури забезпечення гендерної рівності. Гендерна активність на місцях проявляється в найрізноманітніших формах: створення місцевих комітетів, рад з питань рівності при владних структурах, різних спостережних, консультативних комітетів з обстоювання гендерної рівності, кризових центрів, запровадження посад експертів з питань рівності, введення гендерного квотування при формуванні місцевих органів, розроблення муніципальних програм з рівноправності статей тощо.

Створення в багатьох країнах світу різноманітних структур з рівності статей з гендерними повноваженнями засвідчує перебудову системи управління в світовому просторі в напрямі впровадження гендерного компонента в усі управлінські сфери. Він дедалі більше стає складником діяльності урядів. І про це свідчить не лише організаційний механізм гендерної діяльності, а й розширення його компетенції з рівних прав і можливостей.

Отже, гендерна політика стає оптимальною, коли формується й реалізується в умовах гендерно вихованого середовища. Формування гендерної чутливості в чоловіка та жінки може відбуватися стихійно шляхом перебування в середовищі, яке діє на основі засвоєних гендерних принципів і стандартів повсякденного життя, а також під впливом освітніх і виховних структур, різних державних, партійних і громадських об'єднань, що цілеспрямовано формують гендерний світогляд і зразки гендерної поведінки в межах спільностей і різноманітних організаційних структур. Гендер є певною формою організації нації через формування маскулітності й фемінності. Цей процес потребує визрівання, формування, а також гендерного виховання. *Гендерне виховання* - це процес цілеспрямованого систематичного прищеплення особам обох статей способів і форм паритетності у відносинах, моральних і правових норм рівності, рівноправності, взаємоповаги, врахування як спільного, так і відмінного, що властиво жінці й чоловікові, а також формування

вільної особистості з Гендерним світоглядом і навичками гендерно орієнтованої поведінки.

Гендерне виховання лежить в основі формування *гендерної культури* особистості, яка є важливим чинником у творенні гендерного середовища та гендерного клімату співжиття в системі організації й управління на різних рівнях. Гендерна культура самовираження й самоутвердження жінки й чоловіка є важливим підґрунтям у формуванні й реалізації гендерної політики, яка є важливим складником у системі всіх політичних перетворень у країні, регіоні й світовому співтоваристві.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке гендер?
2. Чим поняття «гендер» відрізняється від поняття «стать»?
3. Що являють собою гендерні стереотипи?
4. Чому гендерні стереотипи є шкідливими?
5. Назвіть урядові структури забезпечення гендерної рівності.
6. В чому полягає політична нерівність статей.
7. Що ви знаєте про історичний аспект гендеру?
8. В чому полягає гендерне виховання?

РЕКОМЕНДОВА ЛІТЕРАТУРА ТА НОРМАТИВНА БАЗА

1. Конституція України // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%D0%BA%2F96-%D0%B2%D1%80>
2. Указ Президента України «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні» від 25 квіт. 2001 р. № 283/2001 [Електронний ресурс]. — Електрон. дані. — [К.], 1999 — 2003. — Режим доступу: http://www.nau.kiev.ua/cgi-bin/nauonlu.exe?upr2+116022_t+guest. — Заголовок з екрана.
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001—2005 роки» від 6 трав. 2001 р. № 479 (з наступними змінами) [Електронний ресурс]. — Електрон. дані. — [К.], 1999—2003. — Режим доступу: http://www.nau.kiev.ua/cgi-bin/nauonlu.exe?pkm2001+63831_t+guest. — Заголовок з екрана.
4. «Конвенція [ООН] про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок» (рос.) від 18 груд. 1979 р. [Електронний ресурс]. — Електрон. дані. — [К.], 1999—2003. — Режим доступу: http://www.nau.kiev.ua/cgi-bin/nauonlu.exe?konven+10968_t+guest. — Заголовок з екрана.
5. Факультативний протокол до «Конвенції [ООН] про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок» (укр./рос.) від 1 січ. 1999 р. [Електронний ресурс]. — Електрон. дані. — [К.], 1999—2003. — Режим доступу: http://www.nau.kiev.ua/cgi-bin/nauonlu.exe?konven+11312_t+guest. — Заголовок з екрана.
6. Розпорядження Чернігівської обласної державної адміністрації “Про заходи по реалізації в області Національного плану дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001—2005 роки” від 5 лип. 2001 р. № 353.

7. Заходи Чернігівської обласної державної адміністрації по реалізації Указу Президента України «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні» від 25 квіт. 2001 р. № 283/2001.
8. Богачевська-Хомяк, М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884—1939 / Марта Богачевська-Хомяк; [Ред. С. Головка]. — К.: Либідь, 1995. — 424 с.
9. Болотіна, Н. Б. Соціальне законодавство України. Гендерна експертиза / Н. Б. Болотіна; Відп. ред. Т. М. Мельник; Проект «Гендер. експертиза укр. законодавства»; Програма ПРООН «Сприяння гендер. рівності»; Міжнар. фонд «Відродження»; Ліга жінок-виборців України «50/50». — К.: Логос, 2001. — 82 с.
10. Буроменський, М. В. Міжнародне право. Гендерна експертиза / М. В. Буроменський; Відп. ред. Т. М. Мельник; Проект «Гендер. експертиза укр. законодавства»; Програма ПРООН «Сприяння гендерн. рівності»; Міжнар. фонд «Відродження»; Ліга жінок-виборців України «50/50». — К.: Логос, 2001. — 40 с.
11. Впровадження гендерних підходів : Практ. посіб. / [Астріда Нієманіс; Пер. М. Корчинської; Програма рівних можливостей ПРООН в Україні]. — К.: ТОВ «К. І. С.», [Б.р.]. — 142 с.
12. Впровадження гендерних підходів у діяльність органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування : Практикум / [Н. В. Грицяк, О. І. Кулачек, Т. Е. Василевська та ін.]; За заг. ред. І. В. Розпутенка; Програма Розвитку ООН; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; Ін-т підвищення кваліфікації кер. кадрів; Центр-студія гендерної освіти. — К.: К. І. С., 2003. — 100 с.
13. Гендерна експертиза українського законодавства (концептуальні засади) / [Авт. колектив: Т. Мельник, Н. Болотіна, М. Буроменський та ін.]; Відп. ред. і кер. авт. колективу Т. М. Мельник; Проект «Гендер. експертиза укр. законодавства»; Програма ПРООН «Сприяння гендер. рівності»; Міжнар. фонд «Відродження»; Ліга жінок-виборців України «50/50». — К.: Логос, 2001. — 120 с.
14. Гендерний аналіз українського суспільства / [Т. Мельник, Л. Кобелянська, Л. Смоляр та ін.]; Ред.: О. Кузьміна та ін.]; Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. Представництво в Україні. — К.: ВТРА «Златограф», 1999. — 293 с. — (Гендер у розвитку. ПРООН).
15. Гендерні аспекти державного управління : Навч.-метод. зб. / Черніг. облдержадмін. Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, кер. держ. п-в, установ та орг.; Уклад.: С. В. Бутко, А. В. Подкур. — Чернігів : ЦППК ДС, 2004. — 19 с.
16. Гендерні аспекти державної служби : Монографія / [М. І. Пірен, Н. В. Грицяк, Т. Е. Василевська, О. М. Іваницька]; За заг. ред. Б. Кравченка; Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України; Центр дослідж. адм. реформи; Центр-студія гендер. освіти. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. — 335 с.
17. Грицяк Н. Гендерна система управління - проект нової моделі реалізації гендерної політики // Управління сучасним містом. — 2004. — № 1 – 3 (131). — С.84 – 90.
18. Грицяк, Н. В. Проблеми ефективності формування і реалізації гендерної політики в контексті підвищення кваліфікації керівних кадрів // Грицяк Н. В. Проблеми ефективності підвищення кваліфікації керівних кадрів : Колект. моногр. / Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України; Ін-т підвищення кваліфікації кер. кадрів

- / Н. В. Грицяк, В. О. Гущенко, Н. Г. Протасова; І. Розпутенко (наук. ред.). — К.: К. І. С., 2003. — С. 187—222.
19. Друзь, Е. В. Социальное положение женщины в обществе. — Х.: Консум, 2001. — 423 с.
20. Діти, жінки та сім'я в Україні : Стат. зб. / Держ. ком. статистики України / І. Калачова (відп. за вип.). — К., 2000. — 363 с.
21. Діти, жінки та сім'я в Чернігівській області : Стат. зб. / Черніг. обл. упр. статистики. — Чернігів, 2003.
22. Жінка та чоловік: рівні права та можливості. — Чернігів, 2001. — 37 с.
23. Жінки і чоловіки в Україні : Стат. зб. / Держ. ком. статистики України / І. Калачова (ред.). — К., 2001. — 88 с.
24. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність : Матеріали обл. наук.-практ. конф. (Чернігів, лют. 1997 р.) / Черніг. держ. пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка. — Чернігів, 1998. — 122 с.
25. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Жінка на порозі третього тисячоліття : Матеріали обл. наук.-практ. конф. (Чернігів, лют. 1999 р.). — Чернігів, 1999. — 220 с.
26. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Підприємництво Чернігівщини: гендерний підхід. Місце, роль і проблеми становлення малого і середнього бізнесу серед жінок : Матеріали обл. наук.-практ. конф. (Чернігів, груд. 2000 р.) / Черніг. держ. ін-т економіки і управління; Л. О. Коваленко (відп. ред.). — Чернігів, 2002. — 118 с.
27. Кімел, М. С. Гендероване суспільство / Майкл С. Кімел; Пер. з англ. С. Альошкіної. — К.: Сфера, 2003. — XII, 478 с.
28. Кушаков, В. Ю. Соціальне становище сільської жінки в Україні / Укр. ін-т соц. дослід. та ін.; [В. Ю. Кушаков, К. Б. Левченко, Є. М. Луценко та ін.]; Редкол.: В. І. Довженко (голова) та ін. — К.: Академпрес, 1998. — 134, [1] с.
29. Лавриченко Н. М. Гендерна соціалізація школярів у сучасній Великій Британії // Педагогіка і психологія. - 2004. - № 1 (42). - С. 113 - 123.
30. Лаврінчук, І. П. Трудове законодавство України. Гендерна експертиза / І. П. Лаврінчук; Відп. ред. Т. М. Мельник; Проект «Гендер. експертиза укр. законодавства»; Програма ПРООН «Сприяння гендер. рівності»; Міжнар. фонд «Відродження»; Ліга жінок-виборців України «50/50». — К.: Логос, 2001. — 70 с.
31. Левченко К. Проблеми кадрового забезпечення процесів формування гендерної політики в Україні: [Розглянуті аспекти формування кадрового забезпечення реалізації політики щодо жінок в державі] // Право і безпека. — 2004. — № 3' 1. — С. 108 – 112.
32. Мельник, Т. М. Гендерна експертиза українського законодавства: Сутність, необхідність та методологічні основи / Т. М. Мельник; Проект «Гендер. експертиза укр. законодавства»; Програма ПРООН «Сприяння гендер. рівності»; Міжнар. фонд «Відродження»; Ліга жінок-виборців України «50/50». — К.: Логос, 2001. — 46 с.
33. Олійник, А. С. Конституційне законодавство України. Гендерна експертиза / А. С. Олійник; Проект «Гендер. експертиза укр. законодавства»; Програма ПРООН «Сприяння гендер. рівності»; Міжнар. фонд «Відродження»; Ліга жінок-виборців України «50/50». — К.: Логос, 2001. — 78 с.

34. Права людини: міжнародні договори Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи / В. Павлик (упоряд.), В. Тесленко (упоряд.); За ред. С. Шевчука. — К.: Факт, 2001. — 151 с.
35. Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду : Наук. доп. / М-во України у справах сім'ї та молоді; Редкол.: В. І. Довженко та ін. — 2-е вид., допов. — К.: Столиця, 1998. — 175 с.
36. Рівність жінок і чоловіків в Україні: правові аспекти : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Україна. Київ, 20—21 листоп. 2000 р.) / О. Кузьміна (ред.), С. Дробишева (упоряд.); Проект «Гендер. експертиза укр. законодавства»; Програма ПРООН «Сприяння гендер. рівності»; Міжнар. фонд «Відродження»; Ліга жінок-виборців України «50/50». — К.: Логос, 2001. — 231 с.
37. Ромовська, З. В. Сімейне законодавство України. Гендерна експертиза / З. В. Ромовська; Відп. ред. Т. М. Мельник; Проект «Гендер. експертиза укр. законодавства»; Програма ПРООН «Сприяння гендер. рівності»; Міжнар. фонд «Відродження»; Ліга жінок-виборців України «50/50». — К.: Логос, 2001. — 39 с.
38. Смоляр, Л. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі / Людмила Смоляр // Перехрестя. — 2000. — № 5. — С. 8—12.
39. Смоляр, Л. О. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні : Монографія / Одес. наук. центр жіночих дослідж.; [Л. О. Смоляр, В. Я. Галаган, І. Г. Калиновська та ін.]; За заг. ред. Л. О. Смоляр. — О.: АстроПринт, 1999. — 440 с.
40. Смоляр, Л. О. Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX — поч. XX століття. Сторінки історії : Монографія. — О.: АстроПринт, 1998. — 408 с.
41. Україна: П'ять років після Пекіну : Звіт про виконання в Україні положень Пекін. декларації та Платформи дій, схвалених Четвертою Всесвіт. конф. із становища жінок (1995—2000) / ПРООН; Відп. за вип.: Л. Д. Виноградова, С. О. Дробишева. — К.: Логос, 2001. — 111 с.
42. Успішні історії / Центр підтримки жіночого бізнесу. — Чернігів, 2003. — 19 с.
43. Якуба, К. І. Жінки в трудовому потенціалі села. — К.: Аграр. наука, 1998. — 274 с.

Інтернет-ресурси:

- I. // www.president.gov.ua — “Президент України. Офіційне Інтернет-представництво” – Офіційний сайт Президента України.
- II. // www.rada.gov.ua — “Верховна Рада України” – Офіційний сайт Верховної Ради України.
- III. // www.kmu.gov.ua — “Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України” – Офіційний сайт Кабінету Міністрів України.
- IV. // www.guds.gov.ua — “Головне управління державної служби України” – Офіційний сайт Головного управління державної служби України.
- V. // cg.gov.ua – “Чернігівська обласна державна адміністрація. Офіційний сайт держустанови” – Офіційний сайт Чернігівської обласної державної адміністрації.
- VI. // www.ccu.gov.ua. — “Конституційний Суд України” – Офіційний сайт Конституційного Суду України.

- VII. // www.scourt.gov.ua — “Верховний Суд України. Інформаційний сервер” – Офіційний сайт Верховного суду України.
- VIII. <http://portal.uwf.kiev.ua>. — “Український жіночий портал” — Спеціалізований сайт, присвячений питанням розвитку та інформаційного забезпечення мережі українських жіночих громадських організацій і загалом жіночого руху в Україні.
- IX. // www.academy.kiev.ua. — “Національна академія державного управління при Президентові України” – Сайт Національної академії державного управління при Президентові України.
- X. // www.nplu.kiev.ua — “Національна парламенська бібліотека України” – Сайт Національної парламентської бібліотеки України.
- XI. // www.nbuv.gov.ua — “Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського” — Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- XII. // www.uwf.kiev.ua — “Український Жіночий Фонд” — благодійна громадська організація за підтримки Міжнародного фонду “Відродження”.